

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

На правах рукопису

СКОВЕНКО Ірїя Іванович

ПРОБЛЕМА АРТЕФАКТУ В СОЦІОЛОГІЇ
(історико-теоретичний аналіз)

Спеціальність 22.00.01 - теорія та історія соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора соціологічних наук

Київ --- 1996

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі соціології політики

Інституту соціології НАН України.

Науковий консультант - В.А.Оссовський, доктор філософських наук, професор.

Провідна організація: кафедра історії та теорії соціології факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Офіційні опоненти:

Бакіров В.С., доктор соціологічних наук, професор;

Костенко Н.В., доктор соціологічних наук;

Кримський С.Б., доктор філософських наук, професор.

Захист відбудеться 19 квітня 1996 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.01.08.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук при Інституті соціології НАН України за адресою:

252021, Київ-21, вул. Новковична, 12.

3 дисертацій можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціології НАН України.

Автореферат розіслано 18 березня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої

вченої ради Д.01.08.01

кандидат філософських наук

О.І.Винняк

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТУПІНЬ ЇЇ РОЗРОБКИ.

Метою наукової діяльності є адекватне та глибоке пізнання об'єкту, який предметно належить до певної наукової дисципліни. Соціологія на шляху до вказаної мети вже пройшла з другої половини XIX століття досить складну еволюцію. Процес інституалізації соціології, як і багатьох інших наук, знаходився під значним впливом сукупності положень, які одержали назву природничонаукової парадигми, остання зробила суттєвий внесок в розвиток людської цивілізації, а отже і науки. В тому числі вона вплинула на розвиток методів соціології, і її методологічних засад. Їх удосконалення відбувалося шляхом асиміляції досягнень, в основному позитивізму і неопозитивізму, під впливом яких склалася система спеціальних процедур, стандартів, які в цілому утворили канон сучасної соціологічної технології одержання емпіричних даних.

Зараз у центрі уваги більшої вітчизняних споживачів соціологічної інформації знаходяться опитування громадської думки, які можна розглядати як найбільш розповсюджені способи втілення канону емпіричної технології. Проте, ледве встигнувши стати модними, пострадянські опитування громадської думки дуже швидко стали викликати занепокоєння соціологів щодо достовірності отриманих результатів (В.А.Вільчек, Б.А.Грушин, А.В.Дмитрієв, Г.В.Осипов, В.О.Ядов). Подібне

було і раніше, це до опитувального буму (В.Г.Андрєєнков, Г.С.Батмгін, В.І.Волович, Б.З.Докторов, М.С.Хосолопов, О.М.Маслова, В.Б.Мойн, В.І.Паніотте, Г.В.Логоске, І.Х.Попова, Г.Н.Сагаєнко). Але на відміну від соціології 70-80-х років, коли провідними функціями були описувальна та пояснювальна, а головною метою пізнання - уточнення меж бачення предмету соціології, поширення і розвиток сукупності спеціальних соціологічних теорій, в 90-і роки з'явилася можливість більш масштабно впроваджувати найважливішу функцію науки - прогностичну. В 1993-1994 рр. вибори загальнодержавного масштабу та прогноз їх ймовірних результатів здійснювався не тільки в Україні, але й в Росії, Білорусі. Саме в цей період були виявлені випадки недостовірного відображення дійсності за допомогою дзеркала пострадянської соціології, які викликали відповідну реакцію у пресі не тільки в Україні, а й у близькому та далекому зарубіжжі (В.А.Вільчек, Б.А.Грушин, В.І.Шляпенток).

Обговорення в літературі помилок соціологів під час проведення опитувань (особливо з проблем поточної політики) багатьом вченим (А.В.Дмитрієв, І.М.Попова, К.Т.Тоценко, В.О.Ядов) надає можливість визначати в якості єдиного вірного шляху підвищення кваліфікації соціологів проведення подальшої публічної дискусії цих помилок, їх критичне осмислення, а не замовчування. Адже історія соціальних наук неодноразово демонструвала, що глухий кут в їх розвитку вини-

кає лише у випадку придушення незалежної творчої думки.

Одна з причин того, чому існують недостовірні результати кривеється, на нашу думку, в емпіричній основі науки, точніше кажучи, в її суб'єктивному компоненті. Людський фактор при виробництві інформації в самому соціологічному дослідженні стає актуальною проблемою соціального пізнання. Самий же артефакт виникає тоді, коли дослідницький процес породжує в об'єкті такі зміни, які йому не притаманні до моменту взаємодії між ним та інструментом пізнання. Тому дані опитувань можуть містити трансформовані думки людей, по відношенню до тих, які вони дійсно реалізують, наприклад, відвідавши виборчі дільниці. Проблема врахування людини (яку б роль вона не виконувала у дослідницькій ситуації) у якості формиуючого, соціально-онтологічного моменту і наукової, і суспільної практики вийшла нині на авансцену соціального пізнання. Виникнення артефактів у процесі соціологічного дослідження, на думку Б.А.Грушина, для значної маси практикуючих, але теоретично недосвідчених соціологів, є таким феноменом, про існування якого вони навіть не здогадуються. Тому неврахування цієї обставини неодмінно веде до заміни об'єктивної картини світу системою вироблених в ході опитування артефактів, які спотворюють уяву науковців про реальний стан суспільної свідомості. Необхідно визнати, що соціологія в своєму розвитку ві досягла такої межі, коли стає необхідним обговорення і створення нової парадигми со-

ціологічного знання (В.Т.Точенко), і розробка конструкції більш складної будівлі між емпіричним фундаментом науки та наступними поверхнями індиксів, показників і в'дповідних теоретичних схем (Г.Я.Саганенко).

Крім вже названих поточних, в останній час вельми актуалізованих моментів постановки проблеми артефакту, є ще один, який має більш узагальнений характер. Домінуючому в науці природничонауковому підходу, в чомусь альтернативним, а в чомусь доповнювчим і все більше з ними конкуруючим стає підхід гуманістичний. Він пропонує: розглядати в якості об'єкту вивчення переважно духовні феномени; розуміти процес дослідження як взаємодію з об'єктом (звідси, зокрема, деонтологічна відповідальність соціолога); поєднання вивчення та розуміння (інтерпретації); а саме дослідження проводити таким чином, щоб воно сприяло духовному розкріпаченню людини. Гуманітарний ідеал наукового пізнання в соціології поки ще не тільки слабо реалізований, але, вірогідніше за все, по справжньому ще й не усвідомлений, проте він вже був проголошений як проект нової наукової програми (В.І.Намчу-рін, В.О.Ядов, М.Г.Ярошевський, О.А.Донченко). На відміну від нього природничонауковій парадигмі притаманний ізоляційно - предметний підхід, абстрагування предмету дослідження від цілісної структури дійсності.

Саме від вказаної характерної особливості традиційної парадигми пошуку шляхів підвищення адекватності соціологіч-

ного пізнання і відбувалися за рахунок екстенсивного удосконалення емпіричної технології в межах названого канону. В дусі цього відбувалося й становлення, і розвиток такої провідної гілки сучасної соціології як оформлення методологічних проблем виробництва емпіричної інформації в самостійну наукову галузь. Досвід показав необхідність проводити розробку методології досліджень як сфери знань про процедури обґрунтування наукового висновку в контекст теоретико-історичного аналізу понять та принципів, які склалися в дослідницькій діяльності соціологів. Цим питанням присвячені роботи В.С.Бакірова, П.П.Гайдена, О.М.Давидова, М.В.Захарченка, А.Г.Іоніна, В.Е.Хелле, О.Д.Ковальова, М.С.Ковальова, М.С.Комарова, О.І.Кравченка, А.П.Огурцова, Г.В.Осипова, Е.В.Осипової, О.І.Погорелова, О.М.Руткевича, А.О.Ручки, В.В.Танчера, О.І.Труценка, А.Ф.Філіппова, В.І.Шамуріна, С.А.Ефірова і багатьох інших авторів.

В літературі загальноновизнаним вважається, що в 60-70-і роки почалося активне відродження вітчизняної соціології, в тому числі і розробка теоретико-методологічних та методичних проблем соціологічного дослідження, і визначення принципів формування емпіричного базису. Процес накопичення методичних знань був вельми широким, він вмщував у собі й обговорення поняття "соціальний факт" (Г.А.Бережная, М.Б.Ліга, А.С.Махов, В.Н.Орлов, А.Є.Серебряков, В.О.Ядов), і розгляд загальнометодологічних проблем емпіричного етапу соці-

ологічного дослідження (Б.В.Голофаст, О.Г.Здравомислов, С.В.Наталужко, В.Г.Немцовський, В.Г.Овсянніков). В цьому континумі домінувало виявлення пізнавальних можливостей опитувальних методів збору даних (В.Г.Андресиков, В.Д.Войнова, В.П.Воронов, Е.І.Волович, Б.З.Докторов, М.І.Пабський, І.В.Буравльова, С.З.Кримський, О.М.Маслова, В.Г.Овсянніков, Г.А.Погосян, Н.В.Паніка, В.І.Паніотто, В.О.Рукавинніков, Г.І.Сочікова, Н.Є.Чернакова, М.М.Чурілов). Набули розповсюдження роботи з надійності соціологічної інформації, її кваліметричної і метрологічної оцінки, якості, по обґрунтуванню наукового висновку (Г.С.Батигін, В.І.Волович, Б.З.Докторов, В.Б.Моін, Є.Х.Нерсесова, В.І.Паніотто, Г.Н.Саганенко, В.Т.Циба), а також присвячені комунікативному аспекту опитування, ролі питання як інструменту одержання даних, мови та стилю спілкування (А.Я.Аверьянов, І.А.Бутенко, Є.М.Єрмолова, Н.В.Костенко, О.М.Маслова, В.Б.Моін, Г.А.Погосян, І.В.Федоров), можливостям використання різноманітних джерел емпіричних даних в соціології (А.Г.Гафт, Т.М.Дрідзе, Є.Д.Ігітханян, В.С.Корубейніков, О.М.Маслова, М.Г.Пугачьова, В.О.Рукавинніков).

Між тим, серед вітчизняних і закордонних соціологів стала поширюватися думка, що хід традиційного удосконалення емпіричної індустрії став проходити з втратою темпу надбання нового методичного знання, яке б мало гарантувати підвищення достовірності емпіричних матеріалів. Все ясніше стала

усвідомлюватися залежність якості, надійності даних від вирішення теоретико-методологічних проблем, що передують опитуванню (О.М.Маслова, В.І.Паніотто, Г.В.Саганенко), від умк реалій, які знаходяться "по іншій бік шкали" (Г.С.Батигін, В.О.Ядов). Із природничонаукової парадигми, дійсно, випливає залучення кваліметриї метрології (Г.Г.Азгальдов, Б.З.Докторов, З.П.Райкман), проте й тут виявилось, що існують "квазі-помилки узгодження", які не мають відношення до технології збору даних. Їх наявність може зробити безглуздом цю технологію взагалі, адже витончена обробка за рахунок комп'ютерів й іноді здавалося б достатнє точне вимірювання, виявляється, даєть не те, що передбачалося завданнями дослідження. В зв'язку з цим показовими є роботи, які пов'язані з аналізом обгрунтованості (валідності) окремих ознак анкети, оскільки було виявлено значне розходження між даними досліджень (про витрати часу - О.Л.Куімова, або задоволення працев - Ф.Н.Ільсов) і дійсних поведінков людей: чи між даними, отриманими за допомогою відкритих і закритих питань (О.М.Маслова).

Необхідно підкреслити, що українські вчені в період радянської і пострадянської соціології зробили помітний внесок у розробку питань методології, методики соціологічних досліджень з орієнтацією на досягнення достовірних знань. Приоритет в дослідженні надійності соціологічної інформації та обгрунтованості матеріалів дослідження належить В.І.Во-

ловичу. Якість інформації, як поняття, що інтегрує різноманітні характеристики даних, одержаних за рахунок методички вимірювання в соціологічному дослідженні розг. нута В.І.Паніетто, який запропонував нові й систематизував раніше відомі методи оцінки і процедури забезпечення якості інформації. Дослідження, найчастіше, організуються як вибіркові, відповідні питання методології та процедури втілення вибірки розкриті у працях М.М.Чурілова, зокрема, він проаналізував основні джерела виникнення систематичних помилок (помилки зміщення) вибірки і показав, що вплив інтерв'єра на респондента в процесі опитування призводить до появи систематичних зміщень у первинній соціологічній інформації, а також розкрив деякі особливості впливу основних соціально-демографічних ознак інтерв'єрів і анкетерів на характер зміщень в отриманих результатах. Дані опитувань утворюють собою фундамент соціальної діагностики та експертизи (Н.В.Паніна, В.І.Сасенко), який можливий за рахунок реалізації спеціальної технології, що проаналізувала Н.В.Паніна. Специфіка її праць ще й у тому, що вони відображують особливості масової свідомості на етапі переходу українського суспільства від тоталітаризму до демократії. Цей процес досліджений також у працях В.С.Бакірова, І.Е.Бекешкіної, О.І.Вишняка, Є.І.Головахи, О.А.Донченка, С.О.Макєєва, В.С.Небоменка, В.Л.Оссовського, В.Є.Пилипенка, І.М.Попової, І.М.Прибиткової, В.І.Сасенка. Адже такі деформації свідомос-

ті, як амбівалентність, нетолерантність, соціальний цинізм і екстремізм ведуть у свою чергу і до деформації різних за формою поведінки респондентів під час соціологічних досліджень.

У працях одеських соціологів І.М.Полової, В.Б.Моїна, М.Б.Кумявського, які спираються на вторинний аналіз результатів дослідження мотивів трудової діяльності та міграції, престижу професій, задоволення працев, визнано, що у ряді випадків теоретичні і практичні висновки будувалися на артефактах, які зумовлювалися ефектом асиметрії приписування (оцінювання). Цей ефект визначав зміст самозвітів респондентів, словників мотивів-суджень, на фундаменті яких будувалися висновки. Специфіка соціального пізнання, яке реалізується в конкретних дослідженнях соціологів обумовлена, звісно, ще й відомими соціокультурними особливостями функціонування кожного суспільного формування.

Завдяки згаданим авторам, вдалося отримати значний досвід організації конкретних соціальних досліджень, який у бувшому СРСР закріпив фундамент емпіричної соціології та дозволив прилучитися до досягнень світової емпіричної індустрії. Згодом, після створення вітчизняних аналогів індустрії виробництва соціологічної інформації, виникла можливість значно повніше зрозуміти, чому в 60-70-ті роки в світовій науковій літературі велася гостра критика американської соціології, яка сповідувала емпіризм. Дискусія була

ініційована в 1959 р. Р. Мілсом в доробку "Соціологічне уявлення". На його думку, соціологічна теорія в значній мірі була перетворена у суцільність термінів, під час опередіоналізації яких досить просто проводиться емпірична робота і статистична обробка даних. При цьому те, що треба вивчити, підійняється так, як це потрібно зробити, тобто проблему зводять до методу. В цьому зв'язку видкивість приймається за сутність. Недостатність для соціології емпіризму підтверджувалася також у працях К. Поппера і Т. Адорно.

Досвід світової соціології та вітчизняна практика опитувань демонструє, що вихід нашої соціології на рівень наукових стандартів в дусі названого вище канону сам по собі це не може дати гарантій дійсно адекватного пізнання соціальної дійсності. Одними з перших це почали розуміти ті політологи, які здійснювали дослідження передвиборчої ситуації в 1993-1994 рр. і виявилися заручниками даних масових опитувань. Зараз вони змінили свої орієнтації з традиційного соціологічного вивчення вербального, раціонального шару свідомості на дослідження більш глибоких, слабоусвідомлених і важкоформульованих психологічних понять: уподобання, емоції, відчуття, пізнання яких важко здійснювати в межах традиційного соціологічного підходу. Цей напрямок робіт визначений як політична психологія (О. Шестопад, М. М. Слисаревський).

У світовій літературі з теоретико-методологічних проб-

лем соціальних наук (соціології, психології, педагогіки і т.д.) в цілому накопичений певний досвід викриття артефакту чи його окремих аспектів. Так, епістемологічні і методологічні аспекти цієї проблеми розглянуто німецьким філософом Крізом. В психології "ефект упередженості експериментатора" був досліджений американськими соціальними психологами Р.Розенталем і Р.Розіноу. Для соціологів залишається цікавою праця Хаймена, який розглянув метод інтерв'ю та викликане ним зміщення в даних соціальних досліджень. В Німеччині прикладна соціологія набула назви "демоскопія", її методику і причини деформації даних розглянула Е.Нюель-Нойман. У Франції явищу артефакта приділено увагу у доробках П.Бурдьє і П.Мампаня з соціології політики. Зокрема, вони стверджують, що зафіксована в багатьох дослідженнях громадська думка по суті виявляється артефактом. Польські соціологи звернули увагу на комунікації в процесі опитування, особливо на різноманітні психологічні механізми, які спрацьовують при спілкуванні людей і, тим самим, знижують якість вимірювання соціальних показників (Berlyne, Komarowska). Підхід до типологізації та засоби контролювання артефактів в прикладних соціально-психологічних дослідженнях запропоновані Д.Кемпбеллом.

Розгляд актуальності та ступеня розробки теми дисертації, здійснений на фундаменті аналізу робіт вітчизняних та закордонних соціологів, філософів, психологів, що присвяче-

ні як соціальному пізнанню в цілому, так і особливостям емпіричних процедур в соціології та психології, дозволяє зробити висновки.

Проблема артефакту в соціальному дослідницькому процесі вже увійшла в коло актуальних інтересів світової науки, а саме явище розглянуто головним чином в працях психологів, які виявили, що на реакції, відповіді особи, що залучена в якості об'єкту, впливають умови лабораторного експерименту, особливості його методики, а також і самі дослідники (наприклад, так званий "ефект упередженості експериментатора").

У вітчизняній літературі не було праць, присвячених спеціальному розгляду артефакту в соціології, хоча по відношенню до деформуваних ефектів, що регулярно виникають під час дослідження, у публікаціях (внаслідок домінування в соціології природничонаукового підходу) проводиться перманентне обговорення причин виникнення помилок (випадкових чи систематичних) вимірювання соціальних параметрів. Серед множини різних теоретично можливих соціологічних досліджень домінують по кількості масові опитування. В цьому зв'язку суттєво звучується коло уявлень про чинники і характер деформації даних емпіричного дослідження, оскільки дані опитування репрезентують перш за все картину думок, оцінок, суджень людей про світ. Таким чином, емпірична база вивчення проблеми артефакту виявляється звушеною, що, в свою чергу, обмежує обговорення всіх факторів недостатньої якості

прогнозів, рекомендацій, побудованих на ґрунті вивчення громадської думки. Обмеженість змісту дискусії з приводу деформуючих ефектів впливає ще з того, що, по-перше, увага зосереджується найчастіше на методичі вимірювання, і, по-друге, розмірковування про помилку доречні тільки за умови, що може бути відоме дійсне значення вимірюваного показника, а ця умова виконується під час вивчення громадської думки досить рідко.

Запровадження в понятійний апарат емпіричної соціології поняття "артефакт" створив передумови для систематичного вивчення місця та ролі цього явища в дослідницькому процесі як з боку фахівців в галузі теорії, історії та методології науки, так і з боку широкого кола практиків. Саме вони здійснили емпіричні соціальні (соціологічні, демокопічні, психологічні, демографічні, етнографічні, правознавчі і т.п.) дослідження об'єкту, якому притаманна цілеспрямована поведінка і спроможного в кожній новій пізнавальній ситуації непередбачено реагувати на когнітивні процедури. Завдяки цьому, предметний аспект артефакту набуває виразності, що дозволяє ясніше зрозуміти і природу явища, і засоби коректування елементів відображеної дослідниками картини громадської думки, які можуть відрізнятися від реально існуючих прототипів, що мали місце до початку здійснення емпіричного процесу пізнання суспільної свідомості.

ОБ'ЄКТОМ дисертаційної роботи обрано явище артефакту в

соціології, сутність якого полягає в тому, що сам процес вивчення об'єкту соціологічного дослідження породжує в останньому зміни, що йому не були притаманні на момент до взаємодії між цим об'єктом та інструментом пізнання; а ПРЕДМЕТОМ - є причини, умови, механізми, наслідки існування артефакту в процесі емпіричного дослідження.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мета дисертаційної роботи полягає в розробці та обґрунтуванні концепції вивчення феномену артефактуальності в соціології, в з'ясуванні причин і умов його виникнення, встановленні ступеня впливу цього феномену на якість дослідницького процесу, визначенні засобів корекції деформованих емпіричних даних, отриманих в результаті дослідницької комунікації.

Досягнення цієї мети вимагає вирішення таких завдань:

- здійснити аналіз передумов, етапів емпіричної соціології і розглянути її становлення, розвиток в руслі теоретико-історичного аналізу понять "факт" і "артефакт", виявити специфіку постановки проблеми артефакту в соціології;

- дослідити зміст статистичної традиції в науці, концепцій позитивістської і феноменологічної орієнтації, розкрити сутність і шляхи формування канону технології одержання соціологічних даних;

- виявити концептуальну специфіку принципу додатковості в науці, його місця і ролі в соціології; розглянути загальні і специфічні аспекти умов проведення соціологічного

дослідження; показати розбіжності дослідницьких ситуацій в діхтомії "природність - штучність"; розкриття особливості розподілу соціальних ролей учасників дослідницького процесу; проаналізувати вплив методики вимірювання на якість інформації;

- виявити можливості джерелознавства (знань про закономірності утворення емпіричних матеріалів і відображення у них явищ дійсності) в соціології; проаналізувати сутність методів корекції емпіричних даних з метов підвищення їх надійності;

- визначити соціально-психологічні механізми процесу комунікації дослідника з респондентом; вивчити моделі формування відповіді респондента; описати узагальнену модель формування відповіді; окреслити шляхи удосконалення процедур опитування на фундаменті моделі реакції респонденту та матеріалів опитування про опитування.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ. Дисертація спирається на фундаментальні ідеї класиків світової соціологічної думки, на доробки вітчизняних і закордонних соціологів, філософів і психологів, присвячених теорії та історії, методології і методиці соціального пізнання. Емпіричну базу дослідження складають матеріали досліджень, які проводилися в період 1977-1995 рр. соціологами Інституту філософії НАН України, Інституту соціології РОН України, Телерадіокомпанії України як за участю автора, так і під його безпосеред-

нім керівництвом, а також даних, надрукованих у вітчизняній і закордонній соціологічній літературі.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ І НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ. З метою поширення пізнавальних можливостей соціологічного дослідження та його практичної результативності в дисертації розроблена і обґрунтована концепція вивчення проблеми артефакту в соціології, яка враховує реальний розподіл ролей учасників дослідницького процесу і специфіку його соціокультурної, комунікативної і методичної детермінації. Така концепція створє когнітивну основу підвищення валідизації інструментарію, адекватності і надійності соціологічної інформації. В межах проведеного дослідження отримані наступні результати, яким притаманна наукова новизна:

- уточнено зміст загальнонаукового поняття "артефакт" по відношенню до специфіки об'єкту соціологічного дослідження, яка полягає в тому, що суверенна поведінка кожного респондента має доцільний характер і формується з урахуванням всіх умов, обставин його життєдіяльності, в її межах роль респондента в процесі соціологічного дослідження стає лише епізодом, значимість (більша чи менша) якого для респондента в кожному конкретному випадку опитування визначається ним знову, хоча і з врахуванням усього попереднього досвіду і знань;

- історико-теоретичний аналіз емпіричної соціології (в тому числі і поняття "факт") демонструє, що вона в основно-

му сформувалася під впливом методологічних принципів позитивістської орієнтації, розробка дослідницьких методик велася і продовжує здійснюватися головним чином за рахунок когнітивного потенціалу природничонаукової парадигми, яка відрізняється ізоляційно-предметним підходом до об'єкту за межами цілісної структури досліджуваної соціальної дійсності, що, в кінцевому рахунку, обумовлює помітне скорочення обсягу продукування нового методичного знання:

- обґрунтована презумпція артефактуальності первинних даних масових опитувань, яка базується на визнанні принципової неможливості усунення впливу (хоча й різного за ступенем інтенсивності) на ці дані інструментарію і умов дослідження, враховувачі і поведінку, характеристики самого соціолога;

- впроваджену в сучасній емпіричній соціології технологію збору даних запропоновано визначати в якості стандартного соціологічного канону, який втілює у собі ряд обов'язкових процедур: а) операціоналізація понять; б) проектування та формування вибіркової сукупності; в) стандартизація питань і складання із них інструментарію; г) побудова та вимірвання соціальних показників; д) вибір релевантного методу одержання соціологічної інформації;

- у зв'язку з тим, що сучасна емпірична соціологія в своєму розвитку враховує значимість загальнонаукового принципу додатковості, показано, що прагнення до підвищення

адекватності пізнання соціальної дійсності не може не сполучатися з реалізацією холістичного принципу, відповідно до якого постнекласичне визначення об'єкта проводиться системно - об'єкт соціологічного дослідження в цьому випадку постає не тільки як носій ряду соціальних ознак, він також вище у собі як аспект життєдіяльності людей, що вивчається в конкретних соціальних умовах, так і аспекти спеціалізованої діяльності самих соціологів;

- обґрунтовано, що практика контролю якості соціологічної інформації повинна бути внесена в юрисдикцію, запропонований автором, науковий напрямок - соціологічне джерелознавство, метою якого є одержання систематизованих і перевірених дослідницькою практикою наукових знань про закономірності функціонування джерел соціологічної інформації та відображення в них дійсності, яка вивчається. В зв'язку із цим на фундаменті досліджень, які здійснювалися під керівництвом чи за участю автора, показані засоби коректування (переважування, визначення поправочних коефіцієнтів, врахування ступеню артефактуальності і т.д.) даних опитувань шляхом залучення еталонних матеріалів з різних джерел;

- показано, що основне завдання соціологічного джерелознавства полягає в пізнанні дійсної природи кожного джерела соціологічної інформації, а враховуючи те, що провідним серед них є респондент, в дисертації зафіксовані загальні і специфічні розбіжності умов ситуації опитування та

особливості деяких ролей його учасників як комунікаторів під час соціологічного дослідження;

- на підставі аналізу ряду теоретичних схем процесу комунікації в ході опитування подано опис узагальненої моделі цього процесу, основні елементи якої стосуються розуміння респондентом мети опитування, її значимості для нього, а також важливості завдань конкретних питань інструментарію і змісту можливих відповідей;

- обґрунтовано необхідність подальшого розширення досліджень типу "опитування про опитування" з метою одержання в умовах трансформації українського суспільства нової інформації про вербальну і когнітивно-аксіологічну реакцію респондента на питання анкети; домінанта такого опитування повинна бути направлена на дослідження процесів, які деформують адекватне розуміння питань інструментарію (анкети, опитувальника стандартизованого інтерв'ю і т.п.) та поведінку респондента, що результує уся сукупність його відповідних реакцій.

ТЕОРЕТИЧНЕ І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати дозволяють значно повніше і глибше зрозуміти історію розвитку емпіричного соціального пізнання, а наявний апарат соціології збагачено шляхом введення в науковий обіг поняття "артефакт". Класичний стиль соціологічного мислення доповнюється вивченням особистісного сенсу

діяльності людей, в тому числі і учасників соціологічного опитування. Без цього, як показує досвід аналізу сучасного становища вітчизняної та світової соціології, її розвиток проходить переважно екстенсивним шляхом (зростання кількості дослідницьких колективів, які реагують на поточний соціально-політичний момент), а цей шлях не підвищує пояснювального і прогностичного потенціалу науки. Отже, практична значимість даної дисертації полягає в поглибленні якісного рівня теоретико-методологічного забезпечення емпіричних досліджень (зокрема, у чіткому усвідомленні як принципової неможливості усунення артефактуальності емпіричних даних, так й потреби розробки заходів по її мінімізації), а також у підвищенні рівня підготовки соціологів різного профілю, які займаються як історико-теретичнов, так і прикладнов роботам.

АПРОБАЦІЯ. Основний зміст дисертації подано у 21 праці загальним обсягом 48,6 др.арк., а також було викладено на наступних конференціях, семінарах, нарадах, круглих столах: "Статистичний і дискретний аналіз нечислової інформації, експертні оцінки" (Алма-Ата, 1981р.), "Методичне і програмне забезпечення прикладних соціологічних і соціально-психологічних досліджень" (Київ, 1984р.), "Методологічні і методичні засади впливу наукових досліджень на сферу виробництва" (Київ, 1986р.), IX Всесоюзній нараді з логіки, методології і філософії науки (Харків, 1986р.), "Актуальні проб-

леми психології" (Кострома, 1986р.), VI Всесоюзній конференції РСЯ (Москва, 1987р.), "Методологічні проблеми емпіричних досліджень" (Москва, 1988р.), "Проблеми комплексного вивчення людини" (Москва, 1988р.), "Соціологія особи" (Паланга, 1988р.), I Всесоюзному з'їзді соціологів (Москва, 1991р.), "Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні і методичні питання)" (Київ, 1993р.), "Незалежна Україна - геологічні аспекти" (Київ, 1993р.), "Україна: проблеми суспільства перехідного періоду" (Бердянськ, 1994р.), та також на методологічних семінарах Інституту соціології НАН України. Окремі положення дисертації використовувалися при викладанні навчального курсу на факультеті соціології і психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також у лекціях для осіб, які вдосконалюють свої кваліфікації в галузі соціології, під час занять ІПК при Міністерстві культури України і Міністерстві у справах молоді і спорту України.

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ. Вищевказані дослідницькі завдання обумовили структуру дисертації (обсягом 446 друкарських сторінок), яка складається із вступу, чотирьох глав, заключення, додатку (17 таблиць) і списку літератури (379 найменувань).

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі викладено загальні характеристики дослідження, які дозволяють йому претендувати на статус дисертаційного, зокрема, обгрунтовано актуальність теми, показано ступінь її розробленості, сформульовано об'єкт, предмет, мету та завдання роботи, подано методологічні основи та джерела. Викладено основні положення, які розкривають новизну роботи, а також показано її теоретичне та практичне значення та шляхи апробації результатів.

В першій главі "ПРОБЛЕМА АРТЕФАКТУ В КОНТЕКСТІ СТАПОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЕМПІРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ" історія пізнання соціальних явищ і процесів проаналізована з точки зору дослідження специфіки розробки та вдосконалення процедур збору емпіричних даних. В якості останніх з часу розповсюдження в ойкумені писемності, виступали спочатку дані перепису населення, поземельних кадастрів і інших аналогічних джерел. В зв'язку із цим глава починається з аналізу статистичної традиції як передумови емпіричної соціології.

Статистика у своїх пізнавальних методах спиралася на стародавні традиції описувати видимість речей, користуючись результатами спостереження за об'єктом чи судженнями людей про даний предмет. Вдосконалення методів велося в напрямку розробки різноманітних формалізованих бланків протоколів спостережень чи суджень. Дана ця обставина набула відображення в терміні "анкета", який в кінцевому рахунку почав оз-

начати опитувальний лист у формі впорядкованих за змістом суджень чи запитань. Самі ж діалогові структури типу "запитання-відповідь" мають також стародавнє походження, ще з епохи античності, бо, як свідчать історія науки та культури, дух греків був за своїм змістом духом запитань. Мистецтво ж дослідника полягало в тому, щоб за допомогою спеціальних запитань, звернених до відповідного кола осіб, одержати знання на підставі думок.

В дисертації звертається увага й на те, що просте опитування соціальних явищ, економічно-політичних процесів шляхом реєстрації наявних подій чи речових актів призвело до утворення поняття "емпіричний соціальний факт". Таким чином, для багатьох наук на протязі довгого часу їх емпіричний базис формулювався завдяки методам спостереження, опитування та інших, які мають у своїй суті аналогічний методичний фундамент. В зв'язку з ним у дослідників, а тим більше у людей поза межами науки, сформулювалася впевненість, що сутність речей саме така, якими вони вбачаються людям при спостереженні. Отже те, що безпосередньо відбувається саме тут і в цю мить є, за думкою людей, не просто видимість об'єкта, а самов дійсність не тільки перед очима, але і в головах людей. В термінах науки, мовою якої довгий час була латинська мова з відомими словами *factum* (зроблене), *factor* (виробляючий) й іншими подібне, вищенаведена обставина втілювалася у терміні факт. Однак, з часом, як буде

показано нікче, визвилося необхідним в емпіричному базисі таких соціальних наук як соціологія, психологія, педагогіка й так далі мати додаткове поняття "артефакт". Зовно часе слідучче значення - явище, яке виникає в об'єкті від взаємодії між ним та дослідним інструментом, що призводить до суттєвої зміни характеристик об'єкта з моменту взаємодії.

Самопізнання суспільства призвело до розробки на фундаменті статистики таких наук як політична арифметика, соціальна гігієна, соціальна фізика, а потім і соціологія. Згадані засоби реєстрації емпіричних фактів (перепису, анкетування, інтерв'ювання, спостереження, аналіз документів) дозволяло накопичувати відомості про образ життя суспільства та його підсистем, про різні сторони соціальної, політичної, господарської діяльності.

Для соціології ХІХ століття завершилося тим, що відбувся перехід від простого статистичного описування даних до їх цілеспрямованого збору з метою встановлення закономірностей суспільного життя. В зв'язку з цим, як показано в дисертації, здійснився й перехід від інтуїтивної розробки окремих методів до систематичної роботи над уніфікацією технічних процедур, термінів та прийомів статистики. Своєрідним наслідком такої роботи можна вважати "Правила соціологічного методу" Е.Дюркгейма, вперше надруковані як серія статей у 1894 р.

В дисертації розкриваються причини того, чому позити-

візм був і для багатьох соціологів заликається дуже прикладною формою методології науки. Серед причин і великі успіхи природознавства, а сама позитивістська картина світу, доволі проста, щоб бути зрозумілою дуже багатьом. І в те ж час така, що дозволяє відкривати велике поле діяльності в застосуванні вже існуючих методів до все нових та нових об'єктів. Показано, що позитивізму вдалося приписати собі важливу роль в функціонуванні такої виробничої сили, такого джерела різноманітних благ, яким стала наука. Високий статус позитивістського образу науки сформувався та закріпився завдяки як дуже корисним науковим результатам, так і широкому запровадженню його принципів в систему освіти, що дозволило перетворити позитивістські постулати в децю самоочевидне для кожної людини, яка одержує хоча б середню освіту.

Намагання соціологів підняти статус своєї науки до рівня визнаних наукових дисциплін позитивістського тлумачення дійсно в перші десятиріччя ХХ століття допомагали досягненню цієї мети. Але в методичному плані це мало своїм наслідком спрощений підхід до дослідженні суті соціального явища, поверхневе розуміння емпіричного матеріалу соціології, що дозволяло вважати соціальним фактом будь-яку подію, зареєстровану в процесі дослідження.

Вимоги реєстрації подій, які відбуваються ззовні, призвело до вихолацування сутності людини, зокрема, до ігнорування її потреб у вирішенні проблеми з урахуванням проце-

сів, що опосередковують відносини людини з природою і, що це більш важливе, соціальним світом. Дотримання постулату про те, що фундаментальне в науці - це метод, перетворило засіб в самоціль, призвело до ототожнення методології з аналізом конкретних методів збору емпіричного матеріалу. Відмова я від вирішення гносеологічних питань означала зведення теорії до сукупності операціональних визначень, до ігнорування вивчення зсього того, що не може бути відображене у вимірених кількісно величинах.

У філософському плані пізнавальні процедури розроблялися у тісному зв'язку із апеляцією до досвіду особистості, до його чуттєвого сприйняття зовнішнього та внутрішнього світу. В зв'язку з цим в дисертації проаналізовано концепції сенсуалізму як філософського фундаменту емпіричної соціології. В роботі простежені наступні напрями встановлення емпіричних фактів: по-перше, ті, які безпосередньо сприймаються органами почуттів людини; по-друге, внаслідок непрямого спостереження, що фіксує не самі шукані факти, а вплив, який вони здійснюють на відповідні явища, які вже піддаються безпосередньому спостереженню; по-третє, винайдення фактів можливе внаслідок перевірки гіпотез, що передбачають існування деяких фактів. Пізнавальна діяльність у вказаних напрямках ведеться як на емпіричній основі, що передбачає чуттєве відображення дійсності, так і на теоретичній, наприклад, внаслідок аналізу та синтезу наданого емпіричного матері-

алу.

Утворена система чуттєвого відображення світу функціонує в тісному зв'язку з мисленням і тому послаблює одні впливи на наші органи почуттів, нейтралізує другі, ігнорує треті. Тобто сприймає такі порції інформації, які сумісні з доцільним функціонуванням організму і, зокрема, з його пізнавальною діяльністю. Саме у підкресленій доцільності й полягають витoki специфіки чинників чи механізмів формування артефактів активності (різного виду, в тому числі і мовних) будь-якої особи, яка приймає участь у дослідницькому процесі, насамперед респондента в соціології чи випробуваного в психології і аналогічно в інших науках.

Анахронічну наївність в повній чи безумовній довірі даним опитувань думок людей необхідно подолати, адже взагалі світова наука у своєму перманентному намаганні адекватно пізнати світ в теоретичних висновках, постійно виходить за межі наявних емпірично отриманих чуттєвих даних і саме за їх допомогою спростовує і чуттєву, поверхню картину світу, і методи збору даних для неї. В зв'язку із цим можна сказати, що артефакт уявляє собою спеціальний проблемний комплекс, у якому, відкидаючи обмеженість наївної довіри до даних опитувань, що емпірично реструється, розглядається фактуальна база соціологічних досліджень в світлі різних вторинних соціокультурних факторів, які з'являються при посередництві усвідомлених і цілеспрямованих зусиль людини.

В дисертації показано місце і роль феноменологічної концепції в соціальному пізнанні, яка виникла як результат широкої критики позитивізму, що завів науку в „лизорчй стан - обговорення якого присвячене значна по кількості праць та всебічності аспектів література. Починаючи з доробок Гуссерля, обговорення кризи велося по шляху подолання об'єктивістсько-натуралістичного підходу до пізнання, який притаманний орієнтованому на фізику позитивізму.

В якості базової онтологічної передумови стандартної концепції науки припускається, що об'єкт пізнання існує реально, його характеристики не залежать від переваг чи намірів спостерігача і можуть бути описані з практично прийнятною точністю. В свою чергу, безпристрастні спостереження слугують фундаментом для формулювання універсальних чи приватних законів функціонування об'єкту. Закон не розуміється як ствердження, яке підсумовує надійно встановлені емпіричні дані. В якості гаранта надійності фактів виступають правила і критерії емпіричних процедур, які виключають вплив суб'єкта, його нахилів та упередження. І дійсно, більша частина знань світової науки, яка має корені в емпіричних даних, є незалежною від суспільства та груп спеціалістів. Хоча пізнання за своїм походженням соціальне, але зміст природознавства визначається лише природою самого фізичного світу. Таким же чином і зміст знання про суспільство визначається природою самого соціального світу. Проте, відмін-

ність між ними принципова, бо соціальному об'єкту властива цілеспрямована поведінка.

Вищенаведений "образ науки" є самопізнанням класичної науки, він продовжує панувати у дослідників природничих наук, а у соціологів, крім усіх вже названих аспектів, він ще і впливвся у повністю визначеному каноні технології збору емпіричних даних. Канон уявляє собою чередін слідувачки навичок: а) складення анкет із стандартних запитань або з розробкою нових на основі відповідних схем; б) формування вибіркової сукупності, яка репрезентує об'єкт за статтю, віком, освітою, типом поселення та іншими подібними ознаками; в) операціоналізація понять; г) вміння зібрати і проаналізувати емпіричні дані.

В фундамент канонічного підходу до здійснення емпіричного етапу соціологічного дослідження покладені уявлення, які на думку В.Б.Голофаста мають характер методологічних ілюзій. 1) Можливості достатньо повного описування об'єкту в емпіричних показниках, які припускають - а) емпіричну інтерпретацію будь-якого поняття; б) досягнення повного описання об'єкту; в) чисто формальний взаємозв'язок між теоретичним поняттям та емпіричним показником; г) лінгвістичний характер переходу від поняття до показника. 2) Непроблематичність узагальнення емпіричного матеріалу за рахунок вжитої математично-комп'ютерної техніки, яке призводить до висновків тривіального характеру. 3) Ілюзії по відношен-

ні до дослідника, які призводять до ігнорування його особистого сенсу пізнання, його інтерпретаційних схем і тому подібне, що здійснює істотний вплив як на вибі, методику вимірювання, так і на характер інтерпретації результатів узагальнення. 4) Ілюзія компетентності респондентів, які нібито завжди можуть мати достатньо стійкі уявлення з тих питань, що цікавлять соціолога, а також їх адекватно уявляти у вербальній формі. 5) Ілюзія тотожності повсякденного і наукового знання, можливості прямого переводу відповідей респондентів в наукові факти. До цього переліку ми додамо ще пункт: 6) Ілюзія відвертості респондентів.

Існування цих методологічних ілюзій не в останню чергу визначається стандартною ситуацією пізнавальної діяльності в соціальних науках, згідно з якою не заохочуються публікації негативних результатів, які не підтверджують гіпотезу дослідження. Тому гуманітарії, на відміну від дослідників природничих наук, в публікаціях виглядають на диво проникливими вченими, у яких завжди кожна гіпотеза знаходить своє емпіричне підтвердження, оскільки інші варіанти просто замовчуються. Замість аналізу проблеми артефакту, як законмірного і неминучого аспекту соціального дослідження, продовжується поглиблення метрологічної концепції про помилки дослідження.

Як підсумок проведеного в даній главі аналізу розвитку емпіричної соціології подано висновок про нагальну необхід-

ність використання в соціології загальнонаукового принципу додатковості. Адже в науці вже накопичено великий досвід обговорення такої методологічної проблеми як активний вплив дослідницького інструменту на характеристики об'єкту, який вивчається. Цей феномен найбільш чітко розкривається у працях з фізики мікросвіту.

У першій чверті ХХ століття продовжується поглиблення дослідницької думки в сутність фізичних матеріальних об'єктів, яка винайшла суперечливі процеси, що отримали назву квантових. В чому ж відбулися зміни наукових уявлень про матеріальний об'єкт? Частіше ці зміни вбачаються насамперед у тому, що одержані у дослідженні квантових процесів характеристики ми вже не зможемо приписувати саме досліджуваному об'єктам; вони належать одночасно і до об'єктів, і до їх оточення, і до засобів пізнання, і навіть до самого пізнавчого суб'єкту. При цьому згаданий "квартет" настільки міцно спаяний, що визначити внесок кожного з цих елементів в загальний результат виявляється принципово неможливим. Квантові характеристики уявляють собою, з цієї точки зору, ніби-то цілісні, інтегральні характеристики багатьох елементів, в той час як у класичному випадкові отримані в досліді характеристики належали винятково до досліджуваного об'єкту. Загальнонаукова значимість принципу додатковості, з часу проголошення його Н.Бором, з кожним новим десятиліттям стає все більш значнішою для представників досить далеких однієї

від другої наукових дисциплін. У радянській соціології в 1970 р. здійснена одна із перших достатньо важливих спроб обговорення місця і ролі принципу додатковості в соціології, яка належала Алексєєву І.С. і Бороджіну Ф.М.

В дисертації звертається увага на те, що в сучасній науці у якості об'єкту дослідження доцільно розглядати вже не саму по собі дійсність, яка існує незалежно від спостерігача, а деяку систему, що складається з об'єкту (в класичному розумінні) і умов спостереження. Під останнім будемо розуміти сукупність процедур вимірювання, враховуючи методи і засоби вимірювання, а також власне дослідника.

Аналіз літератури з принципу додатковості в гуманітарних науках дозволив показати в дисертації, що з точки зору взаємодії будь-яка вимірювана характеристика об'єкту (наприклад, стать, вік, освіта, релігія, мотивація поведінки і т.д.) може бути віднесена до однієї з двох груп: 1) об'єктивного типу (O-параметр) і 2) суб'єктивного (S-параметр).

Існування суб'єктивних параметрів призводить до ряду наслідків, які впливають із особливостей взаємодії між об'єктом і умовами спостереження. Сутність же наслідків вельми важлива для розуміння істотності артефакту в соціології і полягає в наступному. По-перше, відомості про мотивації вчеників, про емоційне відношення до світу чи до його компонентів, про систему цінностей індивіду не можуть бути отримані завдяки методу "замочної склянки", коли об'єкт ізольова-

ний від впливу дослідника. По-друге, під час контакту завжди виникає незворотна взаємодія: закріплюючи S-параметр в один момент часу, ми не маємо абсолютної гарантії одержання тотального результату вимірювання того ж параметру в якийсь інший момент. По-третьє, результати вимірювання залежать від знань спостережника та його особистих характеристики. По-четверте, завжди існують, в крайньому разі, два S-параметри, одночасне вимірювання яких неможливе, оскільки вимірювання одного веде до неможливості вимірювання другого в тому стані, в якому він опинився б, якщо б перший параметр не вимірювався. По-п'яте, об'єкт соціологічного дослідження не може бути ізольованим від зовнішнього світу, хоча й від цього такій зв'язок буде здійснюватися хоча б через спостерігача (чи засоби спостереження). Тому спостереження відтворюється лише на рівні системи "умови спостереження - об'єкт". По-шосте, крім взаємодії між спостерігачем і об'єктом, яка лише опосередковується засобами спостереження (експерименту), існує самостійне взаємодія між засобами спостереження і об'єктом (наприклад, коли респондент повинен зрозуміти для себе не тільки сутність інформації, яка вимагається від нього). По-сьоме, оскільки під час опитування виникає взаємодія між об'єктом і засобами вимірювання S-параметру, тому після першої взаємодії об'єкту набирає деякі нові властивості, і друга взаємодія буде відбуватися з вже зміненим об'єктом (в новому, так би мовити, неklasичному розумінні).

Таким чином, є достатні підстави для того, щоби в дисертації зробити висновок про те, що емпіричний матеріал соціологічних досліджень, отриманий під час вивчення суб'єктивних параметрів, має неминуче артефактуальний характер.

У кінці глави запропоновано поширене тлумачення системи "дослідницька ситуація". По-перше, дослідження будь-якого об'єкту неможливе без того, щоби відокремити із дійсності відповідну зону (D), яка завжди має обмеження у часі та просторі. В цій зоні потім створюється так звана лабораторна ситуація (L), в рамках якої об'єкт (Q), знаходиться у зоні (D), вступає у взаємодію з суб'єктом (S), який організує процес дослідження з використанням спеціального інструментарію (I), виходячи із відповідної теоретичної моделі (M) об'єкту. Реакції (R) об'єкту, що реєструються в процесі дослідження і які традиційно мають назву емпіричного факту в нашій інтерпретації можуть являти собою й артефакти, бо вони за своєю природою та інтенсивністю є результатом всього комплексу взаємодій в функціональному просторі (D, L, Q, S, I, M). Дана рекомендація впливає з усієї історії пізнавальної діяльності під час вивчення об'єктів типу жива система.

У другій главі "ЕЛЕМЕНТИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОСТОРУ ЯК ПРИЧИНИ АРТЕФАКТА" вперше здійснено комплексний аналіз аспектів соціологічного дослідження як елементів дослідницького простору, в межах якого знаходяться причини артефакту-

альності емпіричного матеріалу. Зокрема, підкреслюється, що умови проведення опитування мають широкую та вузьку трактовку. Перша характеризує загальні соціокультурні, економічні, природні моменти опитування, які склалися історично, друга відображає вплив конкретної ситуації опитування (в даному місці і в певний час). Ланкою, яка опосередковує взаємодію об'єкта і суб'єкта дослідження, є методика вимірювання. Вказані моменти обумовили структуру глави.

Спочатку розглянуті умови дослідницької діяльності, загальні та специфічні аспекти ситуації опитування, природність чи штучність її походження, соціокультурна обумовленість соціальних ролей учасників опитування.

У зв'язку з проблемою артефакта, яка розглядається в роботі, підкреслюється, що кожен учасник опитування по відношенню до цього процесу не може бути абсолютно нейтральним, бо він специфічним чином реагує на умови і інструментарій дослідження. Більше того, соціолог за допомогою особистого дослідницького акта ініціює до життя особливий різновид відносин між людьми, створивши дуже своєрідну соціальну реальність, в рамках якої у респондента виникають реакції, обумовлені багатьма факторами, в числі яких і попередній досвід, і уявлення про характер, мету, наслідки опитування й так далі. Загальносвітовий процес становлення громадянського суспільства в якості своєї складової частини створив і розвинув ситуацію опитування громадської думки як

однієї з умов функціонування демократичного суспільства. З часом, у суспільній свідомості здійснилась кристалізація уявлень про особливості ролівої поведінки учасників опитування. Хоч соціологи й не заперечують "оточний" характер дослідницької ситуації, але все ж вони в своїй переважній більшості повчазно вважать, що опитувані звичайно виступають в аутентичній ролі респондентів, тобто в ролі людей, які завжди достовірно надають інформацію в наукових цілях. Однак такий підхід дуже спрощує ситуацію опитування і приховує проблему артефакта в соціології.

В розвинутих країнах історично склалася роль респондента в опитуванні, вона є складовою частиною ролі громадянина демократичного суспільства чи споживача на ринку товарів та послуг. Якщо, спираючись на вислови, що отримуються під час опитування, з практично придатною точністю передбачається електоральна поведінка, акти покупки товару масового вжитку чи оцінки діяльності засобів масової інформації, то це дає підставу вважати певну подібність між ситуацією опитування і дійсною ситуацією, з приводу якої ведеться дослідження. Однак, якщо прогноз "провалюється", як це мало місце у 1994 році при прогнозах електоральної поведінки громадян України, Росії, Білорусі, то наступною причиною "провалу" після слабкої компетентності соціологів, повинні бути сукупність причин артефактуальності даних. Вивчення громадської думки, як стверджують багато авторитетних соціологів, нері-

дко стає прикладом просто чистісінького артефакта, який виникає навіть тоді, коли суворо виконані всі методологічні вимоги щодо збору даних. Одна з причин існування артефакта полягає в тому, що він дозволяє приховати дійсний стан суспільної свідомості, який в даний час є результатом сукупності соціально-політичних сил суспільства, бо результат опитування в узагальненому вигляді відображає не стільки вказану результативну частину, скільки арифметичний підсумок частоти вибору альтернатив відповідей до питання. Саме ж питання, по-перше, формулюється, виходячи із образу світу пізнавчого суб'єкту, а, по-друге, в тій чи іншій мірі, свідомо чи несвідомо, обов'язково перетлумачується кожним респондентом відповідно до його інтересів. Особливо потрібно звернути увагу на те, що в сучасних умовах економічної реформи, соціально-політичної трансформації суспільства індивідуальна свідомість піддається критичному натиску двох систем цінностей, двох світоглядних орієнтацій, які раніше мали назву антагоністичних. У зв'язку із цим амбівалентна свідомість стає розповсюдженим явищем й тому індивідуальна думка певної полярності може досить просто бути переведена в свою протилежність.

Пусковим елементом для вказаної інверсії думок, оцінок і тому подібного слугують умови опитування, і методика вимірювання як технологія та інструмент збору даних. Людині не притаманне пасивно реагувати на зовнішні подразники, в

опитуванні вона намагається зрозуміти мету дослідження і своє ставлення до нього. Разом з цим індивід звичайно намагається як можна краще виконати завдання, якомога краще виглядати в очах соціологів. Проте реакції респондента можуть мати зовсім інший характер, якщо він буде розглядати інтерв'юера чи іншого контактера не в якості дослідника, а у ролі репортера, агітатора перед виборами, детектива, потенційного грабіжника, квартирного мажора й тому подібне. Тому розглянута модель ситуації одержання відповідей респондента, яка враховує ансамблі ситуативних соціальних факторів опитування і має цінність для аналізу вербальної поведінки респондентів. Таким чином, можна вийти за межі раніше прийнятої спрощеної концепції проблеми відвертості анкетних висловлювань, концентруючи увагу на факторах, які викликають нещирість чи навіть брехню, та мінімізувати вплив чинників, що блокують адекватність дослідницького процесу, підвищити в ньому рівень контролю якості, а в кінцевому рахунку конструювати більш надійні методики соціального пізнання.

В дисертації під методикою вимірювання, услід за В.І.Паніотто розуміється технологія та інструмент збору інформації. Шуканий вплив вивчався на фундаменті власного досвіду організації масових опитувань (анкетування, поштове опитування, особисте та телефонне інтерв'ю) і публікацій, узагальнюючих відповідний методичний досвід вітчизняних та закордонних фахівців.

Довгий час поштове та телефонне опитування оцінювалися в вітчизняній та закордонній літературі як ненадійні й не рекомендувалися для наукових досліджень. Проте вони стали викликати увагу в зв'язку з суттєвою економією різних видів матеріальних ресурсів при їх проведенні. Розробка нових методів, які дозволяють позитивно трансформувати раніше вироблені уявлення про нерепрезентативність даних, зібраних за допомогою цих методів, підвищила їх пізнавальний статус. Більше того, їх використання при відповідних умовах здатне знизити вірогідність появи артефактів. Оскільки більша якість означає більшу інформацію, яка отримана тим методом збору даних, який призводить до більш критичної картини думок.

Позитивістський характер ситуації дослідження тим сильніший, чим більше дослідник прагне до максимальної "науковості" (тобто рівня об'єктивності знання, досягнутому природничими дисциплінами), чим більше він "очищує" об'єкт свого дослідження - людину - від "перешкоджувачих" змінних ознак, зводячи його до бездушного механізму. Проте, тоді науковець все менше може проникнути в сутність того, що недоступне для зовнішнього спостережника, і тим більш мізерними стають висновки такого дослідження.

В рамках сучасних теоретичних побудов, які розглядають особистісне відношення до явищ дійсності в якості важливого регулятора поведінки людей, на думку автора можна ви-
найти аналогію між їх проявом в спеціальних психологічних

експериментах та в процесі опитувань. Виявлена рольова поведінка, яка трактується як реакція на методику вимірювання, показує ряд обставин, що здібні призвести до артефакта. Зокрема, особливості характеристик як добровільних учасників експериментів та опитувань, так і тих, хто від участі відмовився в тій чи іншій формі (наприклад, часто обираючи альтернативу "важко відповісти").

Проте, якщо навіть респондент відповів на запитання інтерв'єра, то ця обставина не гарантує повної відвертості його відповідей. В літературі під відвертістю респондента розуміється наявність бажання відповідати на питання анкети в повній відповідності з тими уявленнями про суттєвість проблеми, які у респондента склалися. Якщо думки та погляди, які має респондент про обговорюваному в дослідженні питанні, суперечать, з його точки зору, загальноприйнятним поглядам та нормам, то мотивація дати відверту інформацію зменшується і респондент часто висловлює ту думку, яка є соціально бажаною для середовища, до якого він себе прираховує.

В роботі зроблено висновок, що розходження в соціально-психологічних аспектах ситуації заповнення респондентами анкет при повторному опитуванні та інтерв'ю призводять до розходжень в відвертості відповідей, що в свою чергу дозволяє вважати більш надійними дані повторного опитування, ніж інтерв'ю. Зафіксований оптимізм висловлювань часто-густо стає наслідком особливостей процедури вимірювання і, по су-

ті справи, є артефактом.

В третій главі "ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В СОЦІОЛОГІЇ ТА БЛЯХИ КОНТРОЛЯ АРТЕФАКТУАЛЬНОСТІ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ" показано, що джерело емпіричного матеріалу має важливе значення в якості одного з вихідних пунктів соціального пізнання. Перелік джерел соціологічної інформації достатньо різнобічний, тут матеріали офіційної статистики, різні архиви, тексти повідомлень засобів масової інформації, а головне - дані масових опитувань, в зв'язку з цим можна сказати, що в цьому неповному переліку центральне місце повинен займати респондент в якості найважливішого джерела емпіричних даних. Соціологічне джерелознавство, як одне з нових напрямків розвитку соціології, може і повинно вивчати сукупність систематизованих та перевіряємих практикою наукових знань про закономірність функціонування відповідних джерел і відображення в них явищ соціальної дійсності. Розуміння природи соціологічного джерела повинно складати головну проблему теорії соціологічного джерелознавства. Тому в дисертації з різних боків розглянуті: історія формування різних соціологічних джерел; окремі особливості їх функціонування; умови, за яких респондент схильється чи к відвертим відповідям, чи до перекручування своїх особистих оцінок, думок, позицій (свідомо чи на рівні підсвідомості).

Кінцевою метою емпіричного етапу соціологічного дослідження слід вважати створення необхідних і достатніх пере-

думов для одержання сукупності наукових фактів (їх не слід ототожнювати з експіричними даними). Цей процес складається з таких стадій: 1) виявлення та в.дбір джерел; 2) встановлення когнітивно-інформаційної специфіки кожного з них; 3) визначення міри достовірності інформації, яка здобувається з різних джерел в даному конкретному дослідженні. Заключною ж стадією є вже формування наукових фактів, які, зведені в цілісність, набувають рис наукової картини опису дійсності. Одним із завдань соціологічного джерелознавства повинно стати визначення того, що саме видобувається із джерела - факти чи артефакти. Запобігти останнім не тільки складно, але інколи й просто неможливо. Тому з рамках виме-згаданих стадій це необхідно вивчати обставини, фактори, закономірності можливого артефактуального відображення дійсності, а також засоби корекції таких експіричних матеріалів.

Останній аспект повинен втілювати у собі зовнішній та внутрішній контроль даних та їх корекцію. Традиційно сутність метода корекції полягала у вирівнюванні пропорцій відповідних ознак в зібраному масиві даних за зразком розподілу значень цих же ознак в генеральній сукупності на фундаменти джерела, яке має в своєму розпорядженні необхідні еталонні відомості. В якості такого джерела часто використовувть дані статистичних установ різного адміністративного рівня, відомчої статистики, репрезентативного об'єкта за мінімальне можливою вибіркою методом інтерв'ю. Проте, окрім

соціально-демографічних показників, що традиційно використовуються для потреб корективки, виявляється необхідним використовувати й інші показники, характеризуючі ті боки об'єкта, які значимі для його адекватного, повного, всебічного пізнання з пероборенням деформуючого впливу артефактів. Наприклад, фактор часу може бути причиною артефакта при опитуванні на підприємстві з трьохзмінним режимом праці, в зв'язку із чим виявляється значущим проводити опитування членів різних бригад не тільки на одній і тій же стадії зміни, але й дочекатися їх виходу на роботу в одну й ту ж зміну з метою досягнення більшої однорідності умов опитування, які здатні призводити до артефакту.

Практика автора по організації і проведенні соціологічного дослідження методом повторного опитування доведа не тільки економічність цього метода, але й те, що у відношенні вивчення різних так званих суб'єктивних ознак - таких як, наприклад, задоволеність респондента окремими аспектами його життя, повторне опитування дає більш достовірну картину образу дійсності, яка вивчається. Інформація, яка збирається в процесі соціологічного дослідження і скерована на забезпечення розрахунку таких показників, що відсутні в офіційній статистиці, дозволяє на фундаменті анкетного одного зразка і завдяки різним методам збору даних одним з них одержати еталонні розподілення значень суб'єктивних ознак. Отже, використовувачи як базові менш артефактуальні по ряду

ознак дані поштового опитування, можна за цими ознаками в усьому масиві даних провести їх корекції. Але можна й необхідно коректувати не тільки дані інтерв'ю за зразком даних поштового опитування, але й навпаки: ми маємо на увазі інтерв'ювання осіб, які не відповідали на запитання поштової анкети. Метод комбінування даних, отриманих із різних соціологічних джерел, дозволяють одержати менш артефактуальні, а значить і більш надійні дані опитування, звільні від впливу інтерв'юера за тими ознаками, які характеризують ціннісні орієнтації респондентів. Саме тому запропоновані засади методики проведення масового опитування за схемою із шести етапів з використанням різних методів і джерел даних. Із аналогічних міркувань запропонована трохи інша версія методики масового опитування по схемі з п'яти етапів для проведення повторного опитування з метов в кінцевому рахунку організації порівняльного аналізу даних різних років.

В четвертій главі "ПРОЦЕС КОМУНІКАЦІЇ З РЕСПОНДЕНТОМ: МЕХАНІЗМИ, МОДЕЛІ І АРТЕФАКТИ" проблема артефакта розглянута с позицій аналізу специфіки процесу комунікації дослідника з респондентом. Здійснено аналіз психологічних процесів, які проходять "всередені" свідомості учасників комунікації. Такі процеси ведуть від запитання до відповіді й навпаки (від відповіді до запитання), а результат їх аналізу ми трактуємо як побудову моделі чи теоретичної схеми обміну інформацією. Ці моделі повинні бути спроможні розрізняти ак-

центрування чи недооцінку ролі когнітивних та афективних процесів, а також окремі стимули і реакції в комунікативному процесі. Через те що недостатнє опрацювання всіх аспектів комунікації в опитуванні моделі опиняється в тій чи іншій мірі вмонтовані в певну психологічну концепцію і мають імовірно гіпотетичний характер. В зв'язку із цим реалізація моделями їх описової, пояснювчої і навіть прогностичної функцій має в кожному окремому випадкові опитування різну силу. Відповідно до раніше окреслених задач соціологічного джерелознавства в цій главі респондент ще раз розглядається як джерело даних, але вже з урахуванням окремих психологічних концепцій його поведінки.

Відповідна опрацьованість психологічних аспектів теорії прийняття людиною рішення дозволяє проводити аналогії з прийняттям рішення респондентом про вибір певної відповіді на запитання анкети. Оскільки питання нерідко стосується оцінювання, то й тут виявився корисним блок відповідних стратегій із восьми пунктів, чи п'ять евристичних принципів визначення суб'єктивної вірогідності події, яка цікавить індивіда (зміст цих блоків розкрито в дисертації).

В дисертації розкрито доцільність опису моделі комунікації яка складається з трьох фаз: 1) декодування повідомлення; 2) його інтерпретація; 3) кодування нового повідомлення. Подана термінологія хімічного характеру стає ясним мов для гуманітаріїв як тільки розгляд фаз починає здійсню-

ватися з позицій концепцій розуміння людини людиною. Цікаво виділити той аспект, що нерідко всі три фази проходять стереотипно на основі досвіду попередніх аналогічних діалогів. Цей варіант прийняття рішення про відповідь на запитання є малоконфліктним і рідко надає даним опитування артефактуальність. Інша справа, коли має місце семіотичний конфлікт, плюралізм рівноцінних реакцій. В цьому випадкові може мати місце артефакт в силу бажання респондента нібито зробити послугу запитувачому, чи від побоювання здатися неосвіченою людиною, чи в силу іншої реакції, яка деформує притаманну респондентові думку. Це означає, що, за рідким винятком, при відповіді на кожне запитання анкети можуть в будь-який момент опитування ввімкнутися психологічні механізми захисного характеру, здібні привести респондента до сумніву про доцільність давати відверту відповідь (така теоретична схема витікає із ряду концепцій психологічного поля). Тому нерідко прагнення до відвертості поєднується не тільки з бажанням сподобатися співрозмовникові, але й з протилежними - вчинити йому "на зло", чи виразити відповіддю свою досаду на зовсім іншу обставину, яка до даного питання відношення не має, чи ж з небажанням хвилюватися від порушення суспільних табу. Нарешті, психологічна напруга може розрядитися самим простим способом - вибір відповіді "навмання".

В дисертації обґрунтовано необхідність приймати до уваги різні психічні процеси: починаючи з сенсорних, перцепти-

аних чи трансляційних процесів і завершувачи процесами дискурсивного характеру, завдяки яким внутрішній процес стає семіотичним актом прийому чи передачі значень, тобто обміном інформацією. Одні моделі комунікації сріентовані на облік головних чинив, мовних характеристик, додаючи до них аспект семіотичної інтерпретації (наприклад, представляють аналіз в категоріях фонології, морфології, синтаксиса та семантики), тоді як в інших враховується різна складність діючих психічних процесів (наприклад, виявлення - пізнання - розуміння при сприйнятті стимула і розуміння - розумове уявлення - мовний вислів при виникненні реакції), а потрете, акцент робиться на розумових операціях аналіза-синтеза. Принципова різниця може бути між моделями, які увесь процес сприйняття стимула чи формування реакції розглядають як такий, що розгортається на різних рівнях, багатозазовий процес прийому чи передачі значень (тобто як ланцюг, в якому процеси на цих рівнях виникають один за одним), та моделями, які, враховуючи ту ж багаторівневість, передбачають, проте, що цей процес здійснюється паралельно на усіх рівнях. Моделі можуть також по-різному пов'язуватися між собою (якщо спроба такого пов'язування взагалі вживається) обидва процеси: процес сприйняття стимула і процес формування реакції. Ця різниця складається в знаходженні різних описань "переключення" приймальних дія на передавачі чи передавачих на приймальні. Моделі спроможні розділяти врахування чи не-

врахування, акцентування чи недооцінку ролі пізнавальних і афективних процесів (наприклад, врахування чи неврахування комунікативних настанов - на прийом чи на передачу, - завдяки яким й виникає діалог). Нарешті, моделі можуть звертатися до різних класифікацій стимулів та реакцій. Наприклад, вони можуть враховувати тільки вірні та невірні з якоїсь точки зору стимули чи реакції. Тоді це моделі, в яких відповідні процеси представляються лише загально, без розрізнення "чорних ящиків", в крайньому випадку - лише з декларуванням існуючих між ними розходжень. Чи моделі, в яких такий загальний опис доповнюється описами усіх чи декількох з чотирьох ситуацій - чотирьох різних процесів, що пов'язують вірний чи невірний стимул з вірною чи невірною реакцією, тобто чотирьох класів (типів "чорних ящиків").

Моделі, таким чином, висновані в відповідну психологічну теорію чи концепцію. В більшій чи меншій мірі вони є гіпотезами і краще чи гірше можуть пояснювати: а) якову реакцію відповідь "чорний ящик" на відповідний стимул, якщо в ньому виникнуть ті чи інші процеси; б) яке уточнювче питання запропонує дослідник в випадку одержання від респондента відповіді певного роду; в) як відповідь респондент на запитання дослідника того чи іншого типу за умови, що, скажімо, і той що опитує, і респондент будуть "ідеальними" наступниками і джерелами повідомлень на певній мові, тобто такими які можуть розрізнити чи з розумінням сформулювати

будь-яку відповідь на цій мові, які мають гарну пам'ять, що не підпадає ні під які стреси та мають потяг до взаєморозуміння й так далі.

В дисертації показано, що відповідна теорія чи концепція повинні доповнювати моделі в випадку, якщо їм слід володіти не тільки пояснювальні, а й передбачувальні, а й методами операціоналізації - процедурами вимірювання чи діагностики, які дозволяють в певних випадках вимірювати, виміряти чи не виміряти в "чорному ящику" ті чи інші процеси. Це повинні бути методи, для яких визначена вірогідність, з якою здійснений за їх допомогою емпіричний розподіл "чорних ящиків" на відповідні класи (типи) можна перенести на теоретичні класи (типи), передбачені моделями. Таку умову нелегко виконати. Тому - незалежно від гіпотетичності відповідної теорії - модель разом з прийнятим методом операціоналізації може стати слабким інструментом пояснення чи передбачення. В випадку спроби передбачення, наприклад, співставлення очікуваної на фундаменті моделі реакції з реакцією яка реально спостерігається, може бути виявлена ненадійність передбачення, причиною цього є чи теоретично помилкова модель, чи емпірично неспридатний метод операціоналізації.

Підкреслена необхідність доповнити відому зосередженість вчених на проблемі рес онрчта чи на тому, що в ньому відбувається під час діалогу, шляхом перенесення хоча б в

половинчастій мірі уваги на дослідника і споживача (замовника) соціологічної інформації.

Виривання такого роду також близькі позі ціям представників різних гілок феноменологічного напрямку в соціології. Проте це не означає, що вони і ми нехтуємо більш складними уявленнями про психологічне поле, в якому, інколи одночасно чи послідовно, сходиться множина різноманітних, вірогідно, короточасних психічних процесів та явищ, в тому числі такі, що мають емоційне забарвлення. В зв'язку із цим очевидним завданням є така традиційна справа науки як класифікація (в даному випадку) відповідей респондента, які являють собою підсумок всіх взаємодій в психологічному полі.

Розробка різноманітних класифікацій завжди супроводжується дискусіями до тих пір, поки, як показує історія різних наукових дисциплін, одна з них не стане нарешті домінувати над іншими. Але для домінування однієї потрібна щонайменше ще хоча б одна класифікація, в якості такої і може бути та, яка описується в даній праці. В такій же мірі це відноситься й до умов прийняття варіанта відповіді, розділених на сприятливі, несприятливі і нейтральні.

Конструювання типологій завжди ризикована справа, особливо якщо воно здійснюється під час постановки малоопрацьованої проблеми й не спирається на систематичні емпіричні дослідження, а скоріше, на фрагментарні розмірковування, розпорочені по публікаціях. Все це вона дозволяє більш чітко

окреслити перелік аспектів, що торкаються проблеми артефакта, поки це об'єднану великою увагою фахівців по методології і техніці соціологічного дослідження.

У закланні на завершення дисертації підводяться підсумки дослідження в аспекті концептуального бачення подальшого вивчення артефакту в соціології та обґрунтовується теоретична та практична значимість одержаних результатів. Серед підсумків основні такі: а) презумпція артефактності первинних даних масового опитування означає, що при вивченні в соціальних науках, зокрема в соціології, об'єкту, якому властива цілеспрямована поведінка в кожен момент його існування, принципово неможливо уникнути впливу (хоча й різного за ступенем інтенсивності) на емпіричні дані інструментарію і умов дослідження, враховуючи і поведінку, характеристики самого соціолога, який здійснює комунікації з респондентом; б) визначення презумпції артефактності є наслідком того, що стан сучасної світової науки враховує значимість загальнонаукового принципу додатковості, відповідно до якого прагнення до підвищення адекватності пізнання дійсності відбувається за холистичним принципом, він означає необхідність якісно нового системного визначення об'єкту емпіричної соціології, що постає не тільки як носій ряду соціальних ознак, а й це виїмає у собі як аспекти життєдіяльності людей, що вивчаються в конкретних умовах дослідження, так і аспекти спеціалізованої діяльності самих соціологів; в) основне

завдання соціологічного джерелознавства полягає в пізнанні дійсної природи кожного джерела соціологічної інформації, а враховуючи те, що серед них провідним є респондент, зафіксовані загальні і специфічні розбіжності умов ситуації опитування та особливості деяких ролей його учасників, як комунікаторів під час соціологічного дослідження, що впливають на якість його даних і результатів.

Основний зміст дисертації відображено в таких роботах (вказаний обсяг належить безпосередньо автору):

1. Монографії:

- 1.1. Почтовый опрос в социологическом исследовании. - Киев: Наукова думка, 1988. - 140 с. (у співавторстві з Паніотто В.І.). - 8.0 д.а.
- 1.2. Введение в социальную когнитологию. - К.: Наукова думка, 1992. - 107с. (у співавторстві з Канигіній В.М.). - 6.5 д.а.
- 1.3. Образ мира и коммуникация. - К., 1994.- 260 с. Рукопис депоновано в ДНТБ України, N 709 - Ук94, 18.04.94 (у співавторстві з Чачко А.С.) - 6.5 д.а.
- 1.4. Артефакт в социологии. - К., 1995.- 470 с. Рукопис депоновано в ДНТБ України, N 2093 - Ук95, 19.09.95. - 19.5 д.а.

2. Розділи в колективних монографіях:

- 2.1. Организационные и методические вопросы проведения повторного социологического исследования // Мепперационная трудовая мобильность. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 59-87. - 1.5 д.а.
- 2.2. Синергетический подход // Опыт моделирования социальных процессов. - К.: Наукова думка, 1989. - С. 165-181 (у співавторстві з Черненко І.В.). - 0.4 д.а.

3. Брошури

- 3.1. Методика подготовки и проведения социологического исследования методом почтового опроса. - М., 1983. - 36с. Рукопис депоновано в ІНІСН АН СРСР 04.05.83 № 12878. - 1.5 д.а.
- 3.2. Концепция социологического обеспечения правовой деятельности в области государственного управления. - Киев, 1995. - 33 с. Рукопис депоновано в ДНТБ України 20.01.95 №154 - Ук95 (у співавторстві з Наумовим В.А.). - 0.7 д.а.

4. Статті:

- 4.1. Факти та артефакти в соціології: теорія, методологія, соціальна практика // Уряд України: Президенту, законодавчій, виконавчій владі (Прогнози, пропозиції наукових та практичних працівників) / Кер. авт. кол. А.І.Комарова. - Т.1 - Київ: СІНТО, 1994. - С.157-162

- (у співавторстві з Виняком Ф.І., Пилипенко В.Є.).
- 0.7 д.а.
- 4.2. У чому полягає когнітивна особливість (ціологічного репортажу // Філософ. і соціол. думка. - К., 1994, - №7-8. - С. 211-225. (у співавторстві із Зелінським Є.А.).
- 0.8 д.а.
- 4.3. Некоторые вопросы моделирования интересов субъектов деятельности // Основания наук. - Киев: Наукова думка, 1986. - С. 17. (у співавторстві з Амосовим Н.М.).
- 0.05 д.а.
- 4.4. Социологическое источниковедение // Укр. обозреватель. - 1995. - № 4-5. - С. 6. (у співавторстві із Забеліни Є.П.). - 0.8 д.а.
- 4.5. Анкета // Социологический справочник. - Киев: Политиздат Украины, 1990. - С. 193-195 (у співавторстві із Здравомисловим В.Г.). - 0.05 д.а.
- 4.6. Опрос // Там же. - С. 233-236. - 0.2 д.а.
- 4.7. Опрос прессовий // Там же. - С. 239-240. - 0.1 д.а.
- 4.8. Опрос почтовий // Там же. - С. 237-239. - 0.15 д.а.
- 4.9. Респондент // Там же. - С. 172-173. - 0.05 д.а.
- 4.10. Опрос почтовий // Словарь прикладной социологии. - Минск, 1984. - С. 107-109. - 0.15 д.а.
- 4.11.3 позицій колективного розуму // Вісник АН УРСР. - 1989. - № 8. - С. 31-35 (у співавторстві з Канигіним В.М.).
- 0.5 д.а.

4.12. Стучий інтелект: соціальні грані // Друг читача. - 1989.

- № 47. - С. 6. (у співавторстві з Книгиним П.М.).

- 0.4 д.в.

4.13. Соціологічне дослідження в області державного управління в умовах економічної реформи // Прид.

вестник Одес. ун-та. 1995. (у співавторстві з Наузови

В.А.). - 0.5 д.в.

А також це в 24-х статтях, що подані до друку в "Словник - довідник з соціології" (Київ: FEMINA, 1996), які мають загальний обсяг 2.7 д.в.

Анотація

Яковенко В.И. Проблема артефакта в соціології.

Дисертація в формі рукопису на соисканні ученої ступені доктора соціологічних наук по спеціальності 22.00.01 - теорія і історія соціології, Ін-т соціології НАН України, Київ, 1996.

Захищається 21 наукова робота, котрісє содерпат історико-теоретический аналіз явленія артефакта в соціології как проблемного комплекса, имеющего свои факторы и условия возникновения, способы идентификации и пути коррекции эмпирических данных на основе различных источников соціологіческих данных, путем внешнего и внутреннего контроля, а также моделирования процесса коммуникации с респондентом. Установлено, что артефактуальность является сущностной чертой эм-

пирического материала исследований социологических объектов, обладающих целеустремленным поведением.

Yu. I. Yakovenko. The Problem of Artifact in Sociology.

Dissertation Manuscript as partial requirement for Ph.D. in sociological sciences, speciality 22.00.01 - theory and history of sociology, Institute of Sociology, Ukrainian National Academy of Sciences, Kyiv, 1998.

Defended herein are 21 scientific papers which contain a historical and theoretical analysis of the phenomenon of artifact in sociology. As a sociological complex, artifact has its own evolutionary factors and conditions. The identification of tools and ways of correcting empirical data, on the basis of various sources of sociological data, entail external and internal control as well as modeling communication with the respondent. It has been discovered that artifactuality is an essential feature of empirical data used in studies of sociological object which are characterized by a goal-oriented (goal-motivated) behavior.

Ключові слова: артефакт, адекватність пізнання, якість емпіричних даних, комунікація з респондентом, соціологічне джерелознавство.

Ю. І. Яковенко

AB 34.384

AB 34.384